

Mórocz Zsolt

Forgószélben

Jegyzetek a diófa alatt

Míg könyvekkel a hónom alatt baktatok hátra, a kertbe, a fél koronáját veszített diófához, Heidegger mondatai motoszkálnak bennem. Azt mondja – egy öreg, idővel dacoló tölgy kapcsán –, hogy növekedni annyit jelent, mint megnyílni az ég tágasságának, ugyanakkor a földben gyökerezni. Valamire való életmű akkor jön létre, szövöm tovább – Csoóri Sándor felé – a gondolatot, ha az ember megfelel a tágas ég elvárásainak, miközben megmarad a földön, a szülőföldön sarjadt tradícióban, annak oltalmában. Azt hiszem, ennyi, ezek a súlyos, mélybe gyökerező, ugyanakkor metafizikai fénytörésben álló szavak bőven elegendőek volnának nekrológnak okoskodó elemzés helyett, de ezek nem az én szavaim. Még csak nem is Csoóri Sándor szavai. Mielőtt azonban sort kerítenék a költő szavaira, páratlan nyelvére, szembe kell néznem néhány régi előítélettel meg új, alantas „kommenttel”, amelyeket most, éppen a temetés előtt olvastam a világhálón. Utóbbiak az induló, a fiatal, forradalmi költőt veszik célba.

Hát, lássuk: nem elkenve, hanem lehetőség szerint feltárva az igazságot.

*

Bal és jobb: az utópista és realista Csoóri

Mára csaknem okafogyottá vált a jobb- és baloldal megkülönböztetése a politikában. Csoóri Sándor indulásakor azonban még volt jelentése, noha egyáltalán nem volt értelme. A szocializmus jókra és rosszakra osztotta világot, miként ma a kenetteljes liberalizmus. Mi vagyunk a jók – állítják magabiztosan –, a „nem mi” pedig a rossz. Valaha árnyaltabban gondolkodtak. Csoóri baloldalinak és szocialistának vallotta magát rövid ideig, két nagy elődjéhez, Illyés Gyulához és Németh Lászlóhoz hasonlóan. (Nyilvánvalóan nem az ötvenes évek vagy a Kádár-rendszer szocializmusára gondoltak.) Bizonyos – ismét hangsúlyozom: nem kommunista – értelemben, valóban forradalmárnak tekinthető a *Puszták népének*

MÓRO CZ ZSOLT (1956) író. Könyvei: *Posztmodern életfa*; *My Lakó-helyeink*; *A legenda oda*.

és *A minőség forradalmának* írója. Forradalmiságuk azonban nem illeszthető abba a baloldali hagyományba, amely 1789 óta hitbizományának tekint minden „progresszív” mozgalmat, amely hatalom megragadására irányul. Ebben a tradícióban forradalomként definiálnak számos különböző végkimenetelű puccskísérletet 1789-től 1917-en, 1918-on át 1919-ig. Forradalmi változás a baloldal értelmezésében 1948, a fordulat éve, ellenben ellenforradalom, mégpedig kínosan sokáig, 1956.

*

A fiatal, falusi szegénységből érkező Csoóri Sándor – miként nemzedéke harszórú tagjai – hitt a világ jobbítását célzó utópiában. Hitt, míg hihetett, hitt, amíg nem szembesült a valósággal. Írt lelkes verset Rákosihoz, később éltette Che Guevarát, mikor a hazai álforradalmiságot elvetve, a kubai forradalom (hamis) mítoszába mentette át ifjonti reményeit. Che Guevara emlékét idézi meg a *Halottnézőben* – ott találjuk a 2004-es, *Elkártyázott köpeny* című válogatásban –, ami arra utal, ha változott is, romantikus, forradalmi vonzalmait nem tagadta meg a szerző. (A vers utolsó strófájában azonban négyszer ismétli az *őrült* szót, mintha egyszerre minden izgága Krisztusról, minden Che Guevaráról, az összes föltámadó politikai eretnekről, elpusztíthatatlan megváltóról, végső soron pedig saját magáról beszélne.) Tényleg volt a lényében valami revolucionista, nemesen plebejusi. Petőfi és Irinyi, a márciusi ifjak örök, kortalan kortársának tűnt romolhatatlan tenni akarásával, fönix természetével. Persze vannak különbségek: míg a XIX. század eszménye a szabadság volt, addig a XX.-é a túlélés. A XXI. századé pedig az emberi identitás megőrzése. A fölöslegessé, az akárkivé, a senkivé, a bárkivel behelyettesíthetővé váló „emberrel” szemben, az egyszerűség, a néptömeg helyett a nemzet felmutatása. Csoóri átérezte ezt, egy-egy versében úgy bolyong, mint Diogenész fényes nappal az agorán, égő lámpájával kezében, embert és magyart keresve.

Ami a szocializmust illeti, az ideológiai bódulatot az eszmélés másnapossága követte. Belátta: tévedett. Nem folyamodott a baloldali gyónás rituáléjához, nem gyakorolt formális „önkritikát”, hanem további életművével bizonyította valódi szándékát. Némelyek azonban halála percében haladéktalanul előkaparták a régi negatívumokat. Olvashattunk kommentekben, megemlékezésnek álcázott vádiratokban a „na lám emberről”, aki semmivel sem volt különb nálunk. Akadtak efféle lélekemelő, sunyi kis tirádák. Mások Csoóri ellenségeiből hirtelen barátává avanszálva, amolyan idolként, még inkább nemzeti tabuként, tiltó totemoszlopként próbálták szembeállítani azokkal, akik az általa kijelölt úton akarnak továbbhaladni. A jó szív temetkezési vállalat, a nemzetért szakmányban aggódók emberei ők, a pszeudomagyarok. Hol mint önkéntes, hol mint fizetett sírásók tüsténkedtek állandóan körülötte. Most is ott dűnnyögnek, zümmögnek megüresedett széke – szerintük: trónja – körül ezek a percmemberkék, a nihil választófejedelmi.

*

Általánosságban a baloldali forradalmi rendszerek szabadság helyett terrort, demokrácia helyett diktatúrát hoztak, amire az ideológusok rálapátolták a szükségszerűség, az egyenlőség, a testvériség, a reakció elleni harc, a ráció, a népakarat, a közjólét, a haladás, a proletárdiktatúra, a jövő meg a hasonló kifejezéseket, elfedve a lényegét. A „progresszív” oldal erőssége Csoóri indulásától máig az ideologikusság, a csökönyös ragaszkodás az utópiákhoz. Ennek a politikai osztaléka sokkal nagyobb, mintsem gondolnánk. Az intellektuális manipuláció a Kommunista Kiáltványtól Sartre-on, azután a nyitott társadalmat reklámozó Karl Popperen, az *Ész és forradalmat* író Marcusén át Fukuyamáig tart, csupán a közelmúlt divatfilozófusait említve. Jobbról találunk – inkább minőségileg, mintsem mennyiségileg – jelentős válaszokat Spengler, Evola, Molnár Tamás és mások részéről. Mielőtt azonban elégedetten hátradölnénk, szögezzük le, mióta a szellem területét elérte a mennyiség forradalma, a köztudatban nem néhány nagy, hanem számlálhatatlanul sok kicsi, lapos, unalomig ismételt gondolat tölti ki a hagyományos úrt.

A forradalmi, a forradalmár ellentéte a maradi, a reakciós, a begyöpösödött. Az ellenforradalmár kifejezés szinte használhatatlan. Ebben az intellektuális – már ha annak nevezhető – közegben nehéz a forradalmár szó pozitív ellentétpárját megtalálni. Csoóri forradalmisága Illyés Gyuláéval és Németh Lászlóéval rokon: a magyarság, a minőség, a modernség, a hagyomány, a nemzeti szolidaritás szavakkal világítható meg. Sosem kedvelte az önmagáért való ribilliót, a l'art pour l'art zendülést, a céltalan zászlólengetést, az írás helyett az aláírást, bár a cseh Charta 77 mozgalom mellett kiállt – Illyés aggódó naplójegyzeteiről, azaz véleményéről talán tudva, talán nem tudva. (Ilyenkor szokta – Eörsi István szerint – Aczél György némi szarkazmussal kérdezni a népnemzeti aláíróktól: mit keres maga a belvárosi zsidógyerekek között?)

Ha nem volna a forradalmár és ellenforradalmár szó szemantikailag súlyosan túlterhelt a magyar nyelvben – mint a lelküket kiadni készülő gebék –, akkor azt mondanám: Csoóri Sándor kezdetben forradalmár, azt követően ellenforradalmár volt. Önmagára találva azonban, a szocialista utópisták ugyanúgy hidegen hagyták, mint később a finalisták elméletei. Az aktuális világmegváltók teóriái olyannyira távol álltak tőle, hogy sem Karl Popper, sem Sartre, sem Marcuse nevét nem találjuk meg összegyűjtött esszéiben. Azt hiszem, Fukuyama léggömberegetésével sem sokat törődött. Nem hitt a történelmi determinizmusban, sem a történelmi automatizmusban. A történelmi ember szerinte cselekvésre predesztináltatott. Ebben hitt, ezt tette. Még jósolni is csak a saját idejéről volt hajlandó.

*

Molnár Tamás tett kísérletet a forradalmár és ellenforradalmár szerepének újraértelmezésére, a két kifejezés szemantikai-ideológiai megtisztítására, ám logikus, kristálytisztá gondolatmenete ellenére kudarcot vallott. A forradalmár szó előtt ugyanis máig ott a láthatatlan pozitív, míg az ellenforradalmáré előtt

a látható negatív jel. A hazai jobboldal szellemi erőtlenségét jelzi, hogy egyetlen komoly próbálkozás történt a forradalmiság politikai újraértelmezésére, amikor a miniszterelnök – magányos harcosként – igyekezett a baloldal által privatizált fogalmat ismét közkinccsé tenni. Lett égszakadás, földindulás, egetverő zenebona.

Gyors levegővétel, mielőtt továbbmennénk az elméletek világában: az érett Csoóri mindig a realitásra, sosem a felhőevők teóriáira ügyelt. Nem véletlenül említettem Heideggert. Ha rekonstruálni próbálnám azt a szellemi építményt, ami Csoóri „filozófiája”, valami hasonló konstrukciót, illetve eszközöket kapnék végeredményként, mint amit a német gondolkodó az állványzat, a kéznél levő, a kézhez álló sajátos terminusaival jelölt. Előrebocsátva a lényegét: Csoóri Sándor életművében – sokakkal ellentétben – a politikai szerepvállalást, illetve politikai tárgyú írásokat érzem a legfontosabbnak. A legmaradandóbbnak pedig a verseket. Összességükben.

Leírható lenne mindennek lényege időbeli fogalmakkal, az aktualitás politika és az irodalmi örökkévalóság pólusai között, de felesleges. Aki legalább hozzávetőlegesen ismeri a költő sorsát és munkásságát, annak szükségtelen mindezt a szájába rágni. Érdekesebb ennél az a magyar sorshelyzet, aminek tézise és antitézise a forradalmiság és reformizmus. Ezen az úton járt Csoóri (átértékelve az iménti „ellenforradalmiságot”), miként a XX. században a baloldali forradalmárként indulók, akik aztán jobboldali reformistaként végzik. A nemzetért tényleg tenni akarók.

Közben váratlanul kitisztult fölöttem az ég, a lombokon keresztül besüt a bágyadt, őszi napfény. Akkor maradok még néhány mondat erejéig a költőnk és kora témánál.

*

Maradok az irodalomba forradalmi lendülettel érkező Csoórinál, illetve a forradalmiságnál, mégpedig képeket idézve a költő szellemében. A baloldal forradalmi az apokalipszisekhez hasonló. A haladás útja tulajdonképpen sehová sem vezet. A folyamat ciklikus, ezért beszéltek, beszélnek permanens forradalmakról. A nagy ciklust, a nagy történelmi körmenetet Jan Van Eyck, Signorelli, Kondor Béla ecsetje kelthetné életre. A magyar szekcióban a háromfejű Antikrisztus (Marx, Engels, Lenin) zászlaját Georg von Lukács emelné magasba. Mellette a legendás tábornokok, a nemzetközi brigádok tagjai, a még legendásabb Péter Gáborok, Rákosi-pajtások, a kockafejű ideológusok, Révai Józsefek, a szürke kis gyilkosok, a Kádárok meg a többiek vonulnának az időben. Mögöttük arctalan mozgalmárok, számmá vált (III/III-as), lidérces, suttozó lelkek következnének (Csoóriról több kötetnyi besúgójelentés készült), majd hol üres ideológiát, hol töméntelen papírpénzt evő káderek és így tovább. Bizonyos távolságból látható volna: az út jó szándékkal van kikövezeve. Ha egészen közel lépnénk, akkor viszont azt is láthatnánk, hogy ami messziről makadámos útnak tűnt, az valójában emberi koponyákból készült.

A képből hiányzik Csoóri Sándor – az ő kezdeti „forradalmisága” ugyanis nem volt másokra veszélyes. Később realistiként – paradox módon – saját víziója volt, nem a hagyományos baloldali hazugságrendszerben hitt, hanem a nemzet felemelésének utópiájában.

*

Az utópiák centrumában az új ember áll, aki természetesen jó, csupán fel kell szabadítani. A fiatal József Attila (ismeretes: mély hatást tett rá Rákosi Mátyás), egyenesen úgy gondolta: néha elég közölni az emberrel, miszerint ő tulajdonképpen jó, aztán minden automatikusan megoldódik. *Tanítások* című verséről írja: mikor ezekhez a tanításokhoz hozzáfogtam, az lebegett a szemem előtt, hogy ha rablógyilkosnak azt mondom – „Te jó vagy”, az feltétlenül olyan szuggesztív hatással van rá, hogy minden természetellenes rosszaság és „esetleges” dac vagy kegyetlenség kihull belőle. Hm. Ez a naivitás – legyünk őszinték: veszélyes és eszement utópizmus – hasonló napjaik liberálisaiéhoz. A bűn (sem a szándék, sem a tett) a szómágia hatására nem párolog el. A gyakorlott utópisták hamvas ártatlansággal képesek nézni a világra, ám rutinos szemforgatók: valójában mindig a hatalomra tekintenek. (Csoórit – beszélek majd róla – sosem vonzotta a hatalom.) Az utópisták lázasan keresik ehhez szövetségeseiket: felszabadítandó delikvenseiket.

A felszabadítandók száma véges, ám variálható. Rabszolga, jobbágy, proletár, gyarmati lakos, prostituált, fogyatékos, diák, nő, gyerek, nemi deviáns, semleges nemű, migráns, hajléktalan, létező és kreált kisebbségi, fák, madarak, végül ott vannak a háziállatok jogai a gazdákkal szemben. Korunk utópistái, a szociálliberálisok, ahová beteszik a lábukat, a kórteremtől a sekrestyéig, az erdőktől a ligetekig, a családi szobától a disznóólig, mindenütt ellentétet szítanak a felszabadítás ürügyén. Nem hinném, példának okáért, hogy a magyar disznók küldöttsége harcolta ki Brüsszelben gazdáik ellenében, a sertések egyetemes jogait. (Szabadság, egyenlőség, játék a disznóóiba! És: több moslék!) Az utópiában megvan az – elérhetetlen – pozitív cél, hirdetői pedig képesek kanalizálni a fiatalok természetes, életkorukból fakadó forradalmiságát, tenni akarását saját céljaik érdekében.

Csoóri hiánya most érezhető igazán, mikor az utópistáknak megrendült a hatalma, fogyatkoznak európai szövetségeseik – legfőleg mikroszoportokat látunk a genderistáktól a nekrofilekig –, ezért új tömegbázisra van szükségük. A realitás világában korrigálva B. Brechtet, a népet akarják leváltani. A folyamatot Európában migrációnak hívják.

Biztosra veszem, Csoóri Sándor előállna valami váratlan és termékeny ötlettel. Aztán persze jönne a kőzárpor, a nacionalistává, kirekesztővé, nácivá nyilvánítás. Zörög az újság – írhatná sokadszorra –, már megint mocskolnak.

*

Csoóri Sándornak – jellemző toleranciájára – ellenfelei voltak, nem ellenségei. A kijelentés igazsága, sokszor megállapíthattuk – hol indulatosan, hol rezignál-

tan –, nem irreverzibilis. Időnként sistergett körülötte a gyűlölet. Kibírta: néha dacosan, néha undorodva, néha értetlenül, néha megsebezve. Ha támadott, sosem az embert támadta. Ellenkezőleg: mindig az elvet, a hamis, veszélyes eszmét vette célba. Rendszerint a magyar közösségre veszélyes eszmét. Ez, lássuk be, megbocsáthatatlan (némelyek szemében). Nem tett különbséget jobboldali és baloldali magyar között. Nem tett különbséget zsidó és magyar között. Nem tett különbséget kezdő és befutott író között. Különbséget tett viszont jó és rossz között. Sosem iszkolt el senki elől az etikai relativizmus végeláthatatlan labirintusaiba. Útó legényt láttunk a forgószélben, aki az ütést állta. Míg állhatta. Nagy neveltség, hogy nem vétett többet, mint vétettek neki.

A költő azonban, minden negatív tapasztalata ellenére, bizonyos fokig utópista maradt. (A nemzet épségét, egységét akarta helyreállítani, a magyarság jövőjét biztosítani.) Mindeközben realizmusa nem szenvedett csorbát, mi több, a kudarcok nem tették nihilistává. Sosem esett abba csapdába, amibe például a francia divatfilozófusok (Foucault-tól többekig), hogy végére járva a világban jelenlevő rossznak, teóriákkal végleg megsemmisítsék azt. Az efféle utópista kísérletek ugyanis ahhoz vezetnek, hogy nem megsemmisítik, hanem letagadják az aktuális rossz létezését, vagy átnevezik, majd úgy tesznek, mintha nem létezne. Csoóri Sándor ebben az értelemben sosem volt utópista. Ideális, seholnincs ország, sehol sem létező társadalom – lelkiileg tökéletesen ép emberei – helyett elviselhető jövőt, némi szélcsendet akart a magyarságnak, ennek a régen tépett társulatnak. Németh Lászlóhoz hasonlóan emelkedő nemzetet szeretett volna látni. Ennyi az utópiája. Ez sorsa drámája, a romantika szótárát használva: végzete. Meglehető ugyan, de részben sikerrel járt, ahol pedig nem, ott mi vallottunk kudarcot, mindnyájan.

Paraszti szemérem – emberi méltóság

Csoóri Sándor az irodalomban élt, de nem kimódolt – arccal az irodalomtörténet felé –, önéletrajzi életet. Betegségét példának okáért magánügyként kezelte. Mindig a közügyeket, a magyarság sorskérdéseit, sohasem a saját személyét érezte fontosnak, noha mindenki alanyi költőként, alanyi esszéíróként tartotta számon. Politikai szerepvállalását, bizonyos döntéseit még az ő oldalán levők sem fogadták mindig egyöntetű helyesléssel. Nemeskürty tanár úrtól hallottam: Csoóri milyen kítűnő költő. Olyan nyomatékkal, noha tapintatosan mondta, majd ismételte meg, hogy gyanút fogtam, politikusként nem érzi hasonlóan nagyinak. Mások „engedékenységet”, erre-arra való „rábeszélhetőségét” nem értették. Gyurkovics Tibor úgy vélte, a választékosan gátlástalan Aczél György ültette a nyakába Antall Józsefet, „Jóskát” beviendő a hatalomba. (Ismerjük a republikánus Orbán Ottó könyvdedikációját Csoórinak, a választófejedelemnek.)

Politikai purgatóriumba azonban – az a véleményem – sosem kerül, hiszen egész élete ott, abban telt, mégpedig nem akármilyen dudásként. Voltak téve-

dései természetesen (jóakarói szerint egyetlenként, széles e hazában), miközben volt valami anakronisztikus benne, amit valaha lelkiismeretnek neveztek. Építkezni – olvashatjuk egyik földre hullott forgácsán – csak jó lelkiismerettel lehet. Ez mindenre vonatkozik. A következő forgács szövege pedig ekként szól: Hinni valamiben még nem megoldás, de a megoldás kezdete.

Irigylem – valószínűleg nem egyedül – ezekért a mondatokért, ezért a hitért. Most mégsem jövök elő Heidegger tulajdonképpeniségével. Csoóri Sándor – így mondjuk magyarul – hiteles életet élt. Megőrizte önmagát, ha változott – szellemileg és etikailag –, az általában belső fejlődés eredménye volt nála. A külső, manipulatív nyomásnak ellenállt, noha az ellenérveket mérlegre tette. Úgy hiszem, saját – nemzeti – identitása védelmekor mindannyiunk magyarságát védte.

*

A költő szemérmességére és emberi méltóságára jellemző, hogy nem írt (úgy tudom, nem is írhatott) az utolsó idők fáradt, kilátástalan küzdelmeiről könnyes, önironikus, mértéktartóan önsajnáló sorokat, teszem azt Esterházyhoz hasonlóan, akinek temetését némileg háttérbe szorították a világpolitika aktuális eseményei. (Élet és irodalom és paradoxon: ha E. P. mester ezt valamiképpen „túléli”, vagy ebbe hal bele, vagy nem hagyja annyiban. Előbb-utóbb nyilván kirukkol egy „javított kiadással”, Ganna 2 címmel.)

Csoóri Sándor a végső csend előtt saját csendjének vált hosszán a halottjává. Sorsában – személyiségében – szerencsésen keveredett a paraszti szemérem az értelmiségi küldetéssel. A zámolyi bölcső ringása, a zsúptetős ház, a falu (ahol Orseolo Péter, a második magyar király lelte halálát), a tornyos, pápai diákévekkel, Jókai és Petőfi emlékével. Később Pest nyüzsgésével, majd Esztergom kupoláinak, palotáinak látványával, a magyar állam születésének helyével, végül Európa nagyvárosainak tágasságával, pompájával, távlataival. Sokat látott, és szinte mindent értett. Látta a csúcsíves, a habzó barokk, az egysíkú, modernista üvegdíszletek mögött készülő jövőt. Ezt írta rotterdami levelében: *Európa, ó, Európa, van-e még hátra annyi múlt, amennyi eddig eliramlott? Szorongó, belső csönded, melyben a világ magáról álmodhatott és ítéltetett, sehol, sehol, sehol.*

*

Bartóki modell

Csoóri Sándor – maga írja – tizenkét éves koráig csupán Zámoly világát ismerte. A valóságos falut, az eleven (népi) hagyományt. Azt a hagyományt, aminek lényege nem az elvont teoretika, hanem az átélés – részvétel lakodalmakban, keresztelőkön, temetéseken, közös megélése örömmek, gyásznak –, itt ismerte meg, innen hozta magával. Mikor a bartóki modell mibenlétét járja körül, azt mondja: fogalmi tisztázás helyett egy kisebbfajta (ön)életrajz körvonalai rajzolódnak eléje. A tradíció azonban, amibe beleszületik, már rég nem a bartóki tisztaságú kútfő. Az eredeti forrást meg kellett találni, meg kellett tisztítani. (A

majdnem gyerek Csoóri például átírta a hol harsányan bumfordi, hol érzelgős, hol silány operettlibrettókat idéző vőfélyszövegeket. A kántortanítós hangot – őt idézem – vörösmartysra cserélte.) Ezt úgy hívják: a hagyomány megújítása, még inkább helyreállítása. Népisége – ami jelentős, ámbár véletlenül sem kizárólagos jellemzője összetett alkotóképességének – élő, nem afféle múzeumtárlóban őrzött skanzennépiesség, netán folklórkönyvekből tanult, művirágokból összeállított csokor. Lélegző, élénk, szerves világ, miként Makovecz, Gaudí, Csete György univerzuma vagy Nagy László, Illyés, Sinka, Bartók, a szülőfalu, Zámoly mikrokozmosza, végtelenbe nyíló kapuja.

A modernitás, az avantgárd elemi erővel, de nem kritikátlanul, nem új akadémizmusként vonzotta szellemi eszmélésétől. Hagyomány és újítás nála nem ellentétei, hanem egymás kiegészítői pályája során mindvégig. Kodály és Bartók nyomán járva – Kósa Ferencsel és Sára Sándorral – emberi sorsokat, tájakat, képeket gyűjtöttek. A kamerájuk szeme mindnyájunk szemévé vált, még ha időnként el is homályosul, mint most. A nomád értelmiségiek – őseinkhez hasonlóan – nem céltalanul kóboroltak. Hazát kerestek a sors száműzöttjeinek: a magyarságnak.

*

Az urbánusok általában meghatottan szokták figyelni a népiek kulturális hódításait. Milyen megindító – olvastam valamelyiküknél – Veres Péter szellemi éhsége, intellektuális igyekvése. Nem lehetetlen – hallom az elhallgatott mondatot –, egyszer talán megérjük: megtanul tisztességesen, késsel-villával enni. Megható lenne. A szalonigények, ugyebár. Csoóri Sándor ebben a leszűkítő, az egyetemes kultúrából kirekesztő értelemben sohasem érezte magát népinek. A *Nappali Hold* vitájának idején írta – már amennyiben a szellemi lincselés vitának tekinthető –, hogy alkata és vonzalmi okán sokkal inkább az ellentáborban volna a helye, mintsem a „népiek” között. Azt hiszem, ebben tévedett. Ez a meghasonlás közös sorsuk a magyar Muszáj Herkuleseknek Széchenyitől Adyn, Illyésen át (az egyetlen igazi urbánus vagyok – pöccintett orrba egy riportert) Németh Lászlóig, Makoveczig, Csetéig, Csoóriig többeknek.

Hamvas Béla szerint „Aki intakt, az műveletlen, aki művelt az korrupst. Az intakt előtt le kell tagadni a műveltséget, a művelt előtt le kell tagadni az intakt-ságot.” Csoóri szerves műveltsége nem abból állt, hogy közhelyeket elismételt három nyelven, kreativitása nem merült ki nyugati butikokban beszerzett termékek hazahozatalán, majd itthon sajátként történő forgalmazásán. Nem mondatok, könyvek, gondolatok meddőhányóján ülve töprengett, mi volna tulajdonképpen a feladata, nem a túlfinomult esztéticizmus, langyos, vaníliával csordultig telt lavórjában áztatta lábát a semmin tűnődve. A bartóki modell számára identitást, hagyományt, etikát, múltat és jövőt jelentett. Művészi és erkölcsi minőséget. A pályatárs, Nagy László Bartók versét idézve, úgy szeresd: magadat el ne vétsd.

*

A Hítel

A *Hítelt* – munkatársaival együtt – nem lagymatag, új népfrontos lapnak, nem népi szekértábornak szánta, hanem modern, progresszív, minőségi fórumnak. Szóljon az akkori, a korai „kirekesztő” 1988-ból: „A magyar nemzeti progresszióba beletartozik mindenki, aki a mostani történelmi szituációnkat lelkébe és agyába fogadja” – mondta Ablonczy Lászlóval beszélgetve, majd így folytatta: „ebben a félresiklott, szétesett világban meg kell kísérelnünk visszaszerezni a hitelt az emberi érzelmeknek. Hogy a történelem történelem lehessen, ne ideológiai gyurma, s a társadalom is társadalom. Hitelre nemcsak a gazdasági életben van szükség, hanem az ország erkölcsi életében is. Ez nem lesz könnyű.”

Valóban nem volt az. A lapkérelmeket a szocialista hatalom többször elutasította, néha nevetséges indokkal, teszem azt papírhiányra hivatkozva. Aztán az első példányokat, jó érzékkel, becsomagolva hozta a postás, mint a pornográf újságokat. Nem tévedtek, valóban megmutatta: meztelen a király meg minden alattvalója. Máig őrzöm a korai évfolyamokat. A *Hítel* beköszöntő írását Csoóri Sándor jegyezte, a címe önmagáért állt helyt: *A visszaszerzés reménye*. A reményből valóság lett. Nem mindent, de sok mindent visszakaptunk.

*

A nagy „projektek”, az erdélyi falurombolás elleni tüntetés (ahol Csoóri Sándor vezetésével nemzeti zászlajuk alatt jelentek meg a románok), a *Hítel*, az új Magyarok Világszövetsége, a Világtalálkozó, a Duna tévé mellett az apró munkára is futotta az irodalomszervező erejéből. A *Hítel* pályázatokat hirdetett, Csoóri figyelt az újonnan felbukkantakra, feladatokkal, tanácsokkal látta el őket. Tapintatára jellemző – tapasztaltam –, hogy sosem erőltette rá sem a világnézetét, sem esztétikai elveit, sem az akaratát a kezdőkre. A féltékenység tökéletesen hiányzott belőle, hiszen mögötte állt életműve. Nem a személyét helyezte előtérbe. Ritkaság volt ez a sértettségre, pitiáner érdekekre, végtelen számú titkos zsenire, romkocsmás világmegváltóra, politikailag újra és újrahasznosítható debatterekre, fanyalgó esztétákra tagolódó irodalmi világban. Nem a főszerkesztő úr szólt Csoóriból ex cathedra, hanem a tapasztaltabb pályatárs. Nekem például olvasási és jegyzetelési szokásairól beszélt, segítő célzattal, úgy tálalva elem mindent, miként egy svédasztal terítékét. Ha érdekes nyelvi fordulatot vagy szót talált olvasás közben, fejtegette, a lap szélére Ny-betűt tett emlékeztetőül. Mikor megbízott valamivel, úgy kérte, mintha kitüntetés volna számára, hogy kérheti, miközben tekintélye – mert *valódi* volt – jottányit sem csorbult.

*

A *Nappali Hold* közápóra után a szerkesztőségben le akartak beszélni egyik írásom közléséről, amiben Németh Lászlót igyekeztem mentesíteni az antiszemitizmus igaztalan vádja alól. Nem kell ez most a főszerkesztő úrnak – mormogta a bajsza alatt Lázár Ervin –, nem kell éppen most új támadási felület,

mikor végre elült a vihar. Csoóri Sándor nem így gondolta. Kellett a főszerkesztő úrnak. Attól kezdve, ha ellenállásra számítottam, neki küldtem „kényesebb” munkáimat, kikerülve a szerkesztőséget, illetve az akkori felelős szerkesztőt, Görömbei Andrást. Valamelyik alkalommal Csoóri Sándor, jöllehet levelében magas polcra emelte nyelvhasználatomat, megrótt a gyűlöletbeszéd kifejezésért. Megkötöttem magam, nem vettem ki a liberális nyelv torzszülöttjét a szövegből. Hát, jó, mondta rezignáltan, akkor így hozzuk. Ez a tolerancia természetesen nem csupán nekem járt ki, ez a főszerkesztő habitusának része, talán helyesebb, ha így fogalmazok: alapja volt.

A múltat végképp, mindenestől eltörölni mozgalom nyelvi veszélyeit Csoóri rögtön felismerte. A posztmodern a politikai nyelvet, bizonyos értelemben, törzsi nyelvvé rituálizálta. Mást mond a törzs tagjainak, megint mást a külvilágnak. Sunyin „gyűlöletbeszédet” használ – „gyűlöletbeszéddel” vádolva ellenfeleit. Bevezette a gyűlölet-bűncselekmény fogalmát, mintha létezne felebaráti szeretetből elkövetett bűntett. Közben új hitet, új értékrendet, új társadalmat, új embert ígér. A régi, rossz eltörléséhez azonban – sajnálatos, ám törvényszerű módon – annak elpusztítása szükséges. Az országot – mondja Heidegger –, ahol erős a hagyomány, nehéz elhagyni, ahol gyöngye, ott könnyű. Szolzsenyicin: egy nép elpusztításához, először a gyökereit kell elmetszeni. P. J. Buchanan már mindezek a következményeiről szól: „úgy tűnik, egy vastörvénnyel állunk szemben: öld meg egy nemzet hitét, és az emberek abbahagyják a szaporodást. S akkor jöhetnek a külföldi seregek vagy bevándorlók, és betöltik a megüresedett helyeket.” Csoóri Sándor: kést emelnek ránk, és mi csak a pengére eső napfény csillogását látjuk. Mintha hiányozna belőlünk valamilyen nemes szerv, amely a világban meggyűlő gondokat képes volna problémává alakítani bennünk. Vagy egyszerűen csak a történelem ostobái vagyunk? Lusták, érdektelenek, lépcsőházi nép, amelynek mindig megkésve a döntő órák után jut eszébe valamilyen megkésett, mélabús zsenialitás? Netán megszoktuk, hogy saját világunkat roppant nagy erőfeszítések között tartjuk fenn, s háborogni se háborgunk addig, amíg nem ér föl szánkig a gyalázat?”

*

Bemegyek a házba, megnézem a kvótaszavazás részeredményét. A részvétel még nem éri el az érvényességi küszöböt. Visszaballagok, töprengve a diófa alá, tovább olvasom Csoóri Sándor esszéjét. *A nemzet mi vagyunk*, ez a címe.

*

Voltak, vannak pillanat szülte, szükséges, rövid távú igazságok. Csoóri beleállt a politikába, aztán körülötte – tollhegye körül – igazságok kristályosodtak ki. Prózája jó része, különösen a nyolcvanas évektől ilyen kristályosodási folyamatok gyűjteménye. Pazar nyelven megírt közéleti szövegek, távlatkeresés, kisebb-nagyobb csatározások közben. Számomra ennél vonzóbbak a versben keletkező, a hallgatag mélyet, a lét néma titkait faggatva világra jövő igazságai, még

a politikai tartalmúak között is. Itt nem tisztán a morálisan felfogott világról van szó, hanem valami különös, metaforikus, egyszerre panteista, materialista és mágikus realizmusról. Hasonlóról, néha ugyanarról, amit Heidegger megvilágításnak vagy alétheiának nevez, amiről a költők az ősidők óta tudnak, amiről a csak a legnagyobbak képesek szólni. Valaha ezt szintén igazságnak nevezték, míg az okoskodó ismeretelmélet, a posztmodern etikai relativizmus ki nem kezdte, a banalitás el nem koptatta a kifejezést. A költő igazságai azonban sosem banálisak, nem szürkülnek közhelyekké. Mindössze egy pillanatkép. 1956 novemberére (tehát a forradalom leverésére) ilyen szavakkal emlékszik vissza Csoóri: „karhatalmista ősz”, a „Szél igazoltatott, minden hazátlanul / kószáló falevelet az utcasarkon, minden rohamsisakos gesztenyét.”

Éles kép, későbbből, hidegtűvel, valamivel mozgalmasabb skicc az irodalmi életről: „Annyi a vers, mint a sétálóutcákon / az ember. Jönnek, nyomulnak, lökdösődnek, / a falhoz szorítják néha szívem.”

Nappali Hold

A Nappali Hold csaknem olyan vihart kavart, mint Németh László *Kisebbségben* című írása. Azok, akik alig várták, hogy Csoóri rámenjen az aknamezőre, üdv rivalgásban törtek ki: végre! Most kicsinálta magát! Mások, az érzékenyebbek, előkapták a – nem a heideggeri értelemben vett, de mindig – kéznél levő, politikai baseballütőt, aztán megadott jelre, agyba-főbe verték a költőt. Közben pihogtek, sajnálkoztak és szakmányban rettegtek. Minden ütés után. Nem vita folyt, hanem seregszámla: hűségnyilatkozatot tettek a Csoóri Sándorral, az általa képviselt értékekkel szembenállók. Esterházy – kiválasztva emblematisz figuraként a sokaságból – például elhagyta a *Hitelt*. Elemzéshez nem volt kedve – mint írta –, csupán névjegyét adta le a *soros* kasszánál (forog a világ-nagy köpönyeg) meglehetősen zavaros glosszájában, a maga egyrészt-másrészt modorában, noha mindenki tudta, „miről szól a történet”. E. P. mester nehezményezte Csoóri „kirekesztő” „zsidó névsorát”, azoknak a zsidóknak felsorolását, akik a költő szerint vitathatatlanul pozitív szerepet játszottak a magyar történelemben (hol a többi, mi ez a kiválasztás a kiválasztottak közül?), a hazai közéletben, majd előállt a maga névsorával, jóllehet ennek névsorjellegét mindjárt relativizálta.

A mából nézve talán fölösleges sok szót fecsérelni rá. Esterházy gondolkodóként nem volt sem jelentős, sem konzekvens, többnyire mások meglevő tétéleit zenésített meg. (Alanyban és állítmányba gondolkodik, mondta nagy üdv rivalgás közepette, nem nemzetben. Mindössze azt felejtette el hozzátenni, hogy a forrás Márai. Vagy talán nem hallatszott az őrzöngő, önfeledt hangzavarban, a most aztán megkapták örömmámora közepette. Ha jól emlékszem, Domokos Mátyás hívta fel a figyelmet – ünnepontó módon – a gondolat jogtulajdonosára, Márai Sándorra.) Az Esterházyk, történetük során, adtak édes hazájuknak

hősöket és árulókat, kockás szövetmintát és rostélyost, legutóbb pedig az Esterházy-rizsfelfújtat tálalták fel az irodalmi ínyencek számára.

Sem a *Nappali Hold* alapvetése, sem Csoóri nem volt soha antiszemita. Az antiszemitizmussal való vádaskodás nem egyéb, mint hitvány és hatásos politikai eszköz. Aki kételkedne benne, annak azt ajánlom, kísérje figyelemmel a Jobbik, a mozgalom vezetőinek színváltozását. Szalonképessé válását, látványos kóserítésát, felhasználását a konzervatívok, keresztények, nemzetiek ellen. A hatalomról van szó, mint mindig, meg a hatásos politikai baseballütőről, nem pedig erkölcsi elvekről.

*

Csoóri Sándor szerint a modernizmusban a politika megközelítően azt a szerepet játszotta, mint a középkorban a vallás. Aki társadalmi, fentebb irodalmi stílusban: sorskérdésekről beszélt, minduntalan beleütközött. Megkerülhetetlen volt. Mikor elhangzott a – vele szemben nem egyszer elhangzó – kíváncsi, hogy a költő ne politizáljon, az tulajdonképpen azt jelentette: ne úgy politizáljon, amiként politizál, hanem elvszerűen, azaz a mi elveinknek, a mi elvárásainknak megfelelően – bár ez utóbbit nem szokták hozzá tenni. De lehetett tudni. Mindenesetre semmi egyénieskedés, semmi önálló ötlet, semmi saját, netán harmadik vagy akárhánnyadik út. Csak kollektívan, ahogy eddig, előre együtt a jövő útján. (A diktatúra késői szakaszában, Aczél György figyelemre méltó eredményeket ért el a rendszer demokratikus ellenzékének megszervezésében. Tető alá hozta az államilag engedélyezett magánmének istállóját, a nomád értelmiségieket kirekesztve – vö. ridegtartás –, ámbátor utóbbiak sem igyekeztek kellőképpen. Se az istállóba, se az akolba.)

Csoóri Sándor azon kevesek közé tartozott, akiket sohasem sikerült felvásárolni. A rendszerváltozás táján – tőle tudom – az elsők között akartak Soros-pénzt adni neki. Nem fogadta el. Egyrészt nyilván nem akarta nevével hitelesíteni az alapítványt, másrészt nem óhajtotta idővel hallani az andalító mondatot, miszerint „majd egyszer kérünk magától valamit, Pelikán elvtárs”. A cenzúra sohasem nemesedett benne öncenzúrává, a hazugságot nem tartotta taktikailag hasznos igazságnak. Később sem tett eleget az akadémiák meghívásainak. Volt tábora, voltak híve, volt lapja, végeredményben azonban, úgy látom, magányos szabadságharcos maradt.

*

A magyar irodalomban egyébiránt komoly hagyománya van a politizálásnak, hiába bégetnek időnként ellene fájdalmasan a parnasszisták. Janus Pannonius például diplomataként működött, majd öfelsége ellenzékének elszánt tagjaként – szerepet vállalva az 1472-es, Mátyás elleni összeesküvésben – menekülés közben halt meg. Azután a hitviták kora sem nélkülözte a politikumot, úgy tűnik. Politikus és író vagy író és politikus volt Pázmány Péter és Zrínyi Miklós, őket követően szenvedélyesen, noha nem nagy sikerrel politizáltak a ma-

gyar jakobinusok, Verseglytől Batsányin át Kazinczyig. Kölcsey, Vörösmarty, Jókai, Mikszáth képviselő lett, Petőfi nem, ámbár indult a posztért. Mindnyájuknál – írásaikban és közéleti működésükben – meghatározók a politikai elvek. Madách Imre a megyei közgyűlésben működött meglehetősen aktívan, Ady publicistaként töltött be komoly – mára többek által vitathatónak érzett – politikai funkciót, miközben líráját sem érzem apolitikusnak. Végezetül a közelmúltból itt volna, csupán a legismertebbeket sorolva, József Attila, Illyés, Sütő András, Petri György, Nagy Gáspár, Csengey Dénes, Konrád, Csurka István, akik nem pusztán írásaikban, de különféle mozgalmakban részt véve politizáltak. És persze Csoóri Sándor. A költő sosem volt teátrális, a drámai gesztusok azonban nem álltak távol tőle. Arra azonban bizonyosan nem számított, hogy miféle vádakkal kell szembenéznie, az igazság, a katarzis reménye nélkül.

A wurlitzertől a posztmodern zenegépig

Legtöbb zenegépbe némi aprót kell dobni, aztán lejátssza a kívánt zeneszámot. Mindig annak kívánalma szerint, aki a pénzt a szerkentyűbe dobta. Ha kell százszor, ezerszer ugyanazt a dallamot, csupán a pénzt kell folyamatosan szórni az elmés masinába. Unalmas? Az. Idegesítő? Az, noha itt nem a szórakoztatásról, hanem a politikai haszonról van szó.

Az antiszemitizmus ideológiai-politikai síkon meghatározatlan, különösen, ha szem előtt tartjuk a (szívünkhöz oly közel eső) PC, illetve jelzötlen korrektséget. A nehézség a dolog lényegében rejlik: amennyiben tisztességesen definiálnák a fogalmat, elveszítené valódi, stigmatizáló szerepét, azaz nem volna többé ideológiai csodafegyver. Használhatatlanná válna a közéleti küzdelemben, tehát nem lenne alkalmas az exkommunikációra. A kifejezés rendeltetése ugyanis az, ami a középkorban az eretneké, a boszorkányé, a szocializmusban a nép ellenségéé, illetve ezek változataié volt (a kuláktól a reakciósig). Summázva: az antiszemitává nyilvánítottak az örök rossz aktuális megtestesítői. A stigmatizálók, a kiválasztottak pedig önmeghatározásuk szerint az egyetemes jók, mindig, mindenhol, minden időben. Halleluja.

Az antiszemiták kijelölésével nincs sok macera. Antiszemita az, akire önkényesen rásütik az antiszemitizmus bélyegét. Németh László (a harmincas évektől), majd Illyés Gyula (1945 után ezzel a váddal támadta a meglehetősen szerény képességű Zsolt Béla), végül Csoóri Sándor (különösen a rendszerváltozást követően) viselte a hazug, szemét bélyeget. Mindhárman a magyarság reprezentatív képviselői, mindhárman azon az úton jártak – a maguk sajátos módján –, amelyen Széchenyi indult el a XIX. században. Felteszem a kérdést: mi akartak ezek a rebellis írók, mi lehetett a valódi bűnük? Azt hiszem, a programjuk, ami egy mondatba sűrítve – a Legnagyobb Magyartól – ekként hangzik: sokan azt gondolják, Magyarország volt; én szeretném azt *hinni*: lesz.

A hinni szót kiemeltem, mivel a hit az, ami a három utódot tovább viszi minden gáncson, kudarcon, nyomorult támadáson fölüllemelkedve. Van látomásuk, modelljük a magyarság sorsáról, jövőjéről, amiért a szellem világában síkra szállnak. Gondolom, sok egyéb mellett, döntően ezért kellett antiszemitává lenniük a progresszíven magyarellenések, a nemzet sírját – mostanság G. Soros támogatásával – váltott műszakban ásók szíves közreműködésével.

Csoóri Sándor Német László vágyát – a magyar szellemi erők organizátorként – beteljesítve, Széchenyi lábnyomában, veszélyessé lett a spirituális hatalmat birtoklókra. Ezért kellett vesznie, bármi áron. Állt a forgószelelben: számos kísérlet ellenére sem sikerült sem elhallgattatni, sem elpusztítani. Különös, hétköznapi Lázárként mindig feltámadt, hetente összeszedve csontjait, ha kellett, naponta újrakezdve. Mondatai még sokáig meg fognak akadni a magyarságot irodalmastól, országotól, szőröstől-bőröstől lenyelni akarók torkán.

*

Hosszas elemzés helyett, rövidre zárva: Németh, Illyés, Csoóri sorait követve nem nyíltak táborok, szavaikból sehol nem feszült szögesdrót, szellemükre hivatkozva nem öltek embereket, nem masíroztak gárdisták, eszméik nyomán nem törtek ki lázadások, székházostromok, nem folytak szellemi pogromok. Bíráltak, ám soha nem pellengéreztek, rekesztettek ki faji alapon senkit a magyarságból. Mindig tévhiteket, ideológiákat – szerintük –, káros elveket támadtak, sohasem népcsoportokat vagy személyeket. Megismétlem: ezt hívják toleranciának, nem az önfeladást, a hazaárulást, a szolidaritásnak hazudott migránsvezetést.

Őket ellenben hamis vádak alapján igyekeztek időnként kirekeszteni az emberi fajból. Sokszor forgószelelben állták a helyüket. Alkatuk, műveltségük, életművük mennyiségileg és minőségileg eltérő. Hitük, elkötelezettségük, magyarságuk, nemzeti identitásuk azonban azonos. Kikezdhetetlen.

Csoóri Sándor művének és szerepének helyes megítéléséhez még hiányzik a távlat. Kiemelkedő szerepe volt abban, hogy – részben – megszűnjön a magyarság tudatában a nemzeti öncenzúra, a gerjesztett, kollektív büntudat, hogy akadjanak legalább néhányan, akik ki merik mondani az igazságot. Emberi, művészi szuverenitása nemcsak a szocializmusban volt iránymutató, hanem annak paternalizmusát, ideológiai türelmetlenségét öröklő, egyszerre kirekesztő és gyámkodó liberalizmusban is.

A szabadelvű Csoóri minden hasznos szándékra, helyes célra igent tudott mondani, bárki kezdeményezte, míg a liberalizmus csupán a nemet ismeri. Íze-lítőül: Budapesti világkiállítás? Nem! Makovecz pavilon Sevillába? Nem! Kosuth-tér rekonstrukció? Nem! Új Nemzeti Színház? Nem! Terror Háza? Nem! Sándor-palota? Nem! Várkert bazár? Nem! Paks bővítése? Nem! Múzeumi negyed? Nem! Olimpia? Nem! Nemzeti függetlenség megőrzése? Nem!

Csoórinál a politikai szerep soha nem a politikai hatalom megszerzésére irányult. Nem akármilyen pozíciókat tolt el magától egyetlen, határozott mozdulattal. Nem ült bele a felajánlott köztársasági elnöki székbe. Megtették mások

helyette. (Göncz Árpád aztán ugyanolyan szürke elnök lett, amilyen jellegtelen írónak ismertük – már aki ismerte.) Azt hiszem, Csoóri Sándor valójában nem tudott bánni a hatalommal, annyira idegen volt tőle. Ha a tekintélye nem védte, védtelenül, fegyvertelenül állt a legpitiánerebb, huszadrangú senkivel szemben is. Megmaradt benne a már említett plebejus forradalmár romantikája, ami valódi szabadságszeretetéből, művészi, emberi szuverenitásából, az igazságba vetett hitéből táplálkozott. Ebben-abbán nyilván tévedett, de tévedéseiben tiszta maradt, továbbá sosem vált politikai marionett-figurává, teszem azt Göncz Árpádhoz hasonlóan. Nomád értelmiséginek látom máig. Olyannak, aki ott száguld mint forgószél a portyázó magyar hadak élén. Irodalomban, filmben, történelemben, politikában kalandozik. Sosem mondja híveinek: előre! Még azt sem: utánam! Vágtat előre egyedül, konokul, dacolva az életveszéllyel. A kalandozások szüneteiben visszatér a költészethez. A vers volt az igazi hazája.

Hölderlinről hallottam, hogy versei úgy jelennek meg, mint egy templom nélküli szentségtartó, mely megőrzi a költöttet. Csoóri versei pedig akár a nomádok oltára: őrzi a tüzet, a megmaradás el nem hamvadó ígéit, miközben várja a jövő nemzedékeit, az eretnek, pogány magyar litánia örököszeit, továbbmondóit.

*

A végtelen kapuja

Költészetének köszönhette, hogy időnként sikerült kimenekülnie a politika polipkarjaiból, noha többnyire maga vetette bele magát. A fojtogató ölelésből, a szív artériáinak halálos görcseiből alkalmanként a versek szabadították ki. A vers nyitotta meg a kaput a végtelen tágasságába. Ebben Csoóri Sándor megerősít bennünk. A költő – válaszolta a *Libération* kérdésére –, bár szerénységét hangsúlyozza, csupán a teljességből tud élni, a „legparányibb részletben is az egészből való látomását fogalmazza meg”. Írni pedig talán azért akar az ember – mondta –, mert az írás a végtelenség érzete.

Talán. Az általános alany, az ember helyére azonban most mindenképpen Csoóri Sándort kell helyezni. Illusztrációul: érzékenységet, világlátását tükrözi számos idevágó metafora, feledhetetlen kép. Egy gondosan megrakott, már-már rögeszmésen tökéletes rendre törekvő szénásszekér látványa József Attila költészetét juttatja eszébe. Mikor a hibátlanul megpakolt szénásszekérrel először találkoztam szövegében, az a gyanúm támadt, hogy József Attilától az *Eszmélet* negyedik strófájának szavai – *Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ, / szorítja összefogja egyik dolog a másikat / s így mindenik determinált* – járhattak „névtelenül” Sándor eszébe. Helyesebben: bolyongtak tudattalanja homályában. Aztán írás közben, a szavak üres tarlója fölött megtörtént az átváltozás: a hasított halomból szétszedett hasábok, majd szétszalazott széna, azt követően hibátlanul újra összerakott szénásszekér lett. Kérdésemre ezt válaszolta: lehetséges, bár eddig nem jutott eszébe, nem töprengett rajta. Jártam rosszabbul is az iránt érdeklődve, melyik versében olvastam az ide-oda „lökköd-

hető” – taszigálható – magyarságról. Az idézetet máig rosszul tudom. (Mindig ekként jutnak eszembe szavai: Ez hát az én országom?/ Az én népem? Ez az ide-oda lökködhető, / megfakult sokaság? Valójában ide-oda lökködőt írt. Nehéz megválaszolni, melyik variáció a kiábrándítóbb.) Csoóri Sándor mindenestre rám nézett: igen, én írtam, de nem emlékszem rá, hol... Nem tudta mi a vers címe. Mit mondjak: elképedtem.

Költőként szerette a mesterségét, tudom, szépnek tartotta, ha égre kelt az éji folyó csillaga. Érdekelte a titok, a költészet mibenléte, elődök, pályatársak jól sikerült munkái, műhelytitkai, mesterségbeli fogásai. Pár pontos mondata időnként többet árult el egy-egy nagy költőnkéről, mint vaskos monográfiákban dohosodó szavak ezrei. Észreveszi például azt a politikai skizofréniát, ami József Attila nyelvében jelenik meg. Különbözik, mondja, verseinek és tanulmányainak nyelve. Utóbbit baloldali vonzalmi befolyásolták, azaz szűkebb, mint versei egyetemes nyelve. Tanulmányainak nyelve közvetített ugyan „európai gondolatot vagy vele ellentéteset: ázsiait”, mégis „nyelvünk természetétől idegen szerpentineken kanyargott fölfelé”.

Csoóri Sándor örök szellemi peregrinusként járta a külhoni és hazai kultúra tájait. Útjairól mindig többet vitt haza, mint amennyit a tarisznyájába kapott. Nem a megtanult leckét mondta föl, hanem hozzátett valamit. Ezt szokás hol eredetiségnek, hol kreativitásnak nevezni. Igazságai – ha lehet így fogalmazni – nem statikus, inkább dinamikus igazságok. Egy-egy nagy verse körül megforgatta a történelem, a magyar sors kerekét, néha magát a mindenséget. Válaszaival sosem törekedett kizárólagosságra, sosem fogadta el a leegyszerűsített, politikailag igenekre és nemekre digitalizált világot. Mi több, két rossz közül – különös „alternatívaként” – mindig a harmadik jót választotta, vagy legalább azt kereste. Erre számos alkalmat adott számára a sors, de bármerre tartott, mindig a végtelenbe nyíló kapun át indult útnak.

A nyelv színeváltozása

Csoóri Sándor stílusa, esszéinek, verseinek nagy része keresetlennek, ösztönösnek tűnik, mintha nem törődne a műgonddal. Félkézzel írt, mondják majd rólam – veti oda mellékesen és talán ingerülten egyik költeményében –, pedig én tudtam, hogy a szó is Isten. A kijelentés messzire visz, ennek ellenére nem talányos. Nem a saját köldökét nézi, nem egyhelyben topog, hanem egyetlen lendülettel a transzcendensbe fut. Átlépi a köznapi határt. Ez Csoóri alkotás-lélektani titka, ha úgy tetszik stilisztikai „trükkje” – valójában költészetének lényege –, a szavak színeváltozása, a nyelv állandó pünkösdi állapota. A modernitásban kevesek őrizték meg a nyelv isteni jellegét. Van itt minden, maszkabál és teória, metanyelv-keresés és a kimondhatatlan megtalálása, verbális világ és világ a tükörben, Kertész Imre enervált mondatai, Esterházy tűzijátéka, ahol a petárdák elpukkanása után a létezés sötét résein át visszaszivárog a semmi. Egy okoskodó korban Csoóri Sándor művelte, nem magyarázta a csodát (Nagy Lászlóval szólva).

Prózája alig-alig oldottabb, lazább verseinél, mi több, beszélt, köznapi nyelve sem állt messze írásaitól. Sára Sándor meséli, hogy a *Nyolcvan huszár* leendő helyszíneinek bejárásakor, mikor már nem mászhattak tovább a Magas-Tátra légritka levegőjében, a határhoz érve, Csoóri megszólalt. Kimondta azt a mondatot, amely az Etelközi rajtaütésen, Verecke híres útján, Muhi és Mohács csonthalmain, Nagymajtény és Világos földbetaposott zászlain, a Don-kanyar és a Corvin köz holttetemein túl, a nemzethalál évszázadok óta unottan fuvólázó rémét semmibe véve, újra és újra fegyvert adott a magyarok kezébe, vezért állított vert seregeik élére. *Mostantól* – hangzott el akkor és ott, minden időkre érvényesen – *az Úristen a tábornokunk.*

*

Csoóri Sándor tehát úgy vélte: a szó Isten is. A nyelv, a szó – a múltba visszavilágítva: az ige – így hát isteni teremtőerővel rendelkezik. Versei metaforikus nyelve nem pusztán tükrözi, nem csupán építi, hanem elemi erővel teremti a világot. Valamit mindig hozzátesz. A képet, a viharok, villámok, forgószelek szárnyán érkező látomást.

Szövegei azon kevesek közé tartoznak a magyar irodalomban, amelyeket olvasva azonnal ráismerünk a szerzőre. Nem sokan akadnak ilyenek. Krúdy műveit említhetem, ahol az atmoszféra, a megismételhetetlen varázs gyakran többet árul el a Másik Magyarországról, a nosztalgiák hazájáról, mint a cselekmény; Ady zsoltáros igéit, Kosztolányi mérlegre tett, Pilinszky keresztre feszített, Nagy László mitikus szavait. Weöres csillagködeit, az univerzum vándorbolygóit megcsillantó sorait hasonlóképpen ide sorolom. Itt a hajlékuk Németh László sodró erejű, eretnek gondolatokat hömpölyögtető esszéinek, Márai naplóinak, Ottlik analitikus, néha matematikai pontosságú, nagyritkán lírába hajló prózájának. Tamási Áron fenyőillatú, tiszta levegőjű, költői írásainak, bár utóbbi helyett – állítja Németh László – a népe, a székelység dolgozott. Tamási, szerinte, szinte mindent készen kapott. Ha elolvassuk testvére, Tamási Gáspár könyvét, a *Vadon nőtt gyöngyvirágot*, igazat kell adnunk neki. Vegyük hát be az egész székelységet a színpompás csokorba. Végül itt a hazája az utánozhatatlan Hamvas Béla szó-Niagaráinak, azután Sütő Andrásnak, akinél nem a szó, sokkal inkább maga a nyelv vált Istenné, a megmaradás hitévé, a feltámadás, az erdélyi pünkösöd végső, mára talán egyetlen esélyévé.

Csoóri szavainak magvait az első bibliafordítók barázdáiban már megtaláljuk, mi több, mintha Sylvester János egyenesen róla írná a „metaforáról”, a képes beszédről való sorait, mikor a szó átlép köznapi jelentésén, illetve meta- vagy transzcendens jelentés kap. A szó eredeti jelentése – fejtegeti Sylvester – eltávozik köznapi értelmétől, majd új jelentés vesz fel. A magyar nép számára ez – az ilyen „beszíd” – nem jelent nehézséget, mert ezzel él „a naponkint való szólásban”, kiváltképp a virágénekekben, „mely nem egyéb, hanem a magyar poézis”.

*

Csoóri Sándor szavai pusztákon, tövisösvényeken, kiszáradt folyómedrekben, sziklás hágókon, csillagutakon át mintha az őshaza időtlen mélyéről érkeznének hajnalonta, mintha a mindennapi reménytelenségen túl a végső honfoglalásra készülnének. Közben persze figyelt azok szavára is, akikkel egy asztalnál ült, meg azokéra is, akik évtizedek óta némán, névtelenül fekszenek a Donkanyarban, Doberdó mellett vagy az Isonzó koporsótlan völgyében. Hallotta a történelem mennydörgését, Vata lázadó népének lármáját, a táltosdobok vad ütemét, a magyar gregoriánokat, a Szép templomban megszólaló engesztelő litániát, az esztergomi vár tövében találatot kapott költő hörgését, dacos halálba indulását.

A költészet néha a szavak kihantolása a múltból, magányos exhumálás. Számtalan sírhant, kereszt, koponya, csontváz, rögök között szunnyadó és tejutak fényében lebegő lélek megidézése. Csoóri Sándor a képet, a metaforát mindig többre tartotta, mint a száraz fogalmiságot. A *Nappali Holdban* a következőket olvashatjuk: fölfedeztem a gomolygás nyelvét, a sejtések nyelvét, mert a költészet Múzsája nem rajong a tökéletes világosságért. „Egy sokértelmű metaforát szívesebben emel a magasba, mint bármilyen egyértelmű gondolatot.” Tudta: a fogalom vak vagy legföljebb hunyorgó, vaksi metafora. Pontos ugyan, ám egyszerűsít, mindössze egy törött, száraz faágat hoz a szélzúgásos, madárhangokkal, holdfényel, királyi vadakkal, különös éjszakai zajokkal, nyüzsgő hangyabolyokkal teli erdőből. A szavai, most, hogy megindult az ismeretlenbe, mennek utána. Vonulnak, mint Kondor Béla festményén a szentek a mennyei városba, a magyar örökkévalóságba, ha van ilyen, míg lesz ilyen.

*

Mikor verseit olvasom, érzem, a szavai olyan természetesen, olyan szilajul robbognak soraiban, mint a nomádok méneseinek megszámlálhatatlan lovai a pusztákon. Minden írásában – ahogy az ősmagyarok paripáinak patadobbanásában, táltosdobjainak ütemében, templomi harangok kondulásában – ott a magyarság hite és keserősége, a megmaradás kényszere és reménye. A visszaszerzés reménye, miként Árpád népe hitte a vándorlás után, Vereckéhez érve: Attila ősük honába térnek vissza. Tudván tudták: a magyar földre.

Csoóri Sándorról sohasem mondtam el kimerítően a véleményemet. Mikor aztán ennek a búcsúztatónak nekifogtam, elég volt fél délután hozzá. Kiszakadt belőlem, vagy kiszabtak valamit belőlem. Ennek ellenére, újraolvasva kidobtam az egészet. Be kellett látnom: nem az ész, nem az idegek és inak vezették kezemet, hanem az, amit a régiek jonhnak neveztek. Megtaláljuk ezt a jonht az *Ó-magyar Mária siralomban* ugyanúgy, mint a Huszita Bibliában. Később Károli Gáspár szívnek fordítja. Itt azonban megállok Anonymus szellemében: „De erről ne többet!” Inkább elolvasok néhány Csoóri verset. Holnap folytatom.

*

Szélcsend

Azt a filmet – akárcsak az olvasott könyveket –, amit csak egyszer nézünk meg, azt egyszer sem volt érdemes megnézni. A *Nyolcvan huszárt*, mégsem tudtam újránézni. Félreértés ne essék: a mélysége, letaglózó ereje, feloldhatatlan drámája, véletlenül sem sekélysege miatt. Mikor láttam, olyan volt számomra, mint őseim exhumálása vagy még inkább egy lidérces táltosálom. Darabokra szagatott, ahogy a sámánokat darabokra szagatja a beavatási szertartás. Széttépett bennem múltat, jelent, jövődőt, reményt. Ezt egyszer, kínkeservesen kibírja az ember, többször nem. Most sem néztem meg, mikor a nyolcvanegyedik huszár már ott lovagol a többiekkel, a Tejúton. A hadak, a lelkek útján. Az ősmagyarok ekként hitték. Hadakozásban, dobhártyaszakító ágyúszóban, kilátástalan csatákban, napi merényletekben költőnk sohasem szenvedett hiányt. Néha a csataterén maradt, úgy tűnt, mindörökre, máskor huszárosan kivágta magát.

Valaha, a siketnémák nemzetközi jelbeszédében, a huszár jelentette a magyart. A huszárnadrág zsinórozását mutatva jelelték. A film mellett, gondolom, ezért jutott eszembe most a hasonlat. Csoóri Sándor sokszor a dermedt, országos némaságban, egy nemzet tettetett süketségét megtörve szólalt meg. Tíz felé futott – öt idézve –, tíz halált halt, míg várt rá a végső országlás a télben: mert, ami előtte történt, az „hópehely királyság volt csak, százfelé indulásom: egyetlen indulás csak”. Tudom, tudjuk: a magyarság szegényebb lett, mióta ez a küzdelmei fölé emelkedő, a legdurvább támadások között emberségét mindig megőrző költő elhallgatott.

Most, itt a diófa alatt, mikor a *Nyolcvan huszár* emlékfoszlányait már alig-alig mozgatja a Tátra csúcsain süvítő szél, azt gondolom: a film azok közé a remekművek közé tartozik, amelyek nem a katarzis felé hömpölyögtetik a cselekményt, hanem arra kényszerítik a nézőt, hogy maga induljon útnak, maga legyen a végzet. Nem tudnék még négy-öt hasonló filmet felsorolni. Legföljebb néhány szót a levegőbe írni magyar sorsról, helytállásról, nemzeti tragédiáról, messze túl a fölöttünk ragyogó csillagokon, történelmi parabolán.

*

Az olcsó metafora kátyúját azért inkább elkerülöm. Nem írok az égbolton kigyúlt új csillagról (bár a régiék így hitték, egy-egy nagy ember halálakor), ráadásul az ironikus közegben mindig otthonosabban éreztem magam, mint a nagy szavak, tolakodó hasonlatok árnyékában. Csoóri életművében egyébként sem kozmikus, hanem földi (etikai) rend rajzolódik ki, mi több, szintén került a nagy szavakat. Ha leírta, hogy nemzet, magyarság, haza, szabadság, történelem, sohasem kongó kifejezések kerültek ki tolla alól. Nem a múlt üres csigaházai voltak, amelyekben – fülünkhöz tartva – a semmi muzsikált unottan, hanem életre keltek bennük a lázas, lázadó igék. Feltámadt bennük Bethlen Gábor és a Nagyságos fejedelem, Vörösmarty és Petőfi, Széchenyi és Ady, Illyés és Nagy László. Mezők virágai hajladoztak, villámsújtotta nyárfák feketélltek, csillag-

képek mozdultak, Holdak keltek, gótikus templomok szentélyében hullott a vakolat, akár a hópihék.

*

Csoóri Sándor halálhíre nem ért váratlanul. Régóta tudtam: nagybeteg. Elmaradtak közéleti szereplései, nem láttuk, vagy csak nagyritkán az irodalmi életben. Úgy tűnt, mintha visszahúzódott volna a nemlét térfelére. Jelenléte azonban érződött mondataiban, ott lesz mindaddig, míg lapozgatom, amíg fellapozzuk a könyveit. Sorait gyakran idéztem, de nem írtam róla. Halogattam. Ezen most újfent elgondolkodom. Igen, úgy éreztem, nincs rá szüksége. Sem megerősítésre, sem ingyen reklámra, sem hűségnyilatkozatra. Mikor végül egy nagyobb eszében összehasonlítottam szerepét, nyelvét, helytállását Kertész Imréével, azt hiszem, már késő volt. Tudatában beállt a tél, a szavaim, mint a levegőben megfagyott madarak zuhantak a semmibe. Nem jutottak, nem juthattak el hozzá. Eltűnődöm hát, itt, a diófa alatt, az őszi ragyogásban, mit tenne ma, a kontinensnyi pusztulás közepette, amikor rövidesen „népek tűnnek el, összezárt állkapocccsal egymás után”.

Már évtizedekkel ezelőtt meghallotta annak a különös haláltáncnak a hangjait, amire Európa fáradtabbik, nyugati fele kényszeredett járja. Még nem a migránsok előőrseit pillantotta meg Rotterdamban vagy Amszterdamban, hanem a keresztény vallás, a kultúra, az európai ember kiüresedését. Látta a „nyálát csurgató Európát”, amint a „kirakatok előtt elandalog”, látta a távol-keleti vallások gyolcslepedős, borotvált fejű híveinek neofita buzgalmát. Azokat, akik „Csordába verődve is oly szelídek, mint a pofonvert lepkék. / Ők már elhagytak téged, Európa. / Gajdolnak, csöngettyűznek, csupa kék a szemük, / csupa szantálfüst-foszlány / Ők már elhagytak téged, Európa.”

Napjainkban Csoóri Sándor az elsők között betűzte volna ki Európa házainak falán megjelent lángírást: *megméréttél a mérlegen, és hűjával találtattál. Elosztatott a te országod...* Eddig nyilván mások is eljutnak, de válasszal, megoldással, csak kevesen tudnak előállni. Ezzel a végső hiányhoz jutottam. Most nem készítek letárt, mert minek, hisz nem látok megoldást. Olyan változások tanúi lehetünk, amelyek egészen más szellemi környezetet teremtenek, mint volt. Európával – a tolerancia, a szolidaritás nevében – buzgón ásatják saját sírját. Mennek az európai népek vállukon ásóval, amolyan munkaszolgálatosokként, bizalomtelten a vágóhídra, mint annak idején a zsidók a haláltáborokba. A túlélők pedig majd azt mondják: nem lehetett előre tudni. De. Lehetett. Ám alig vannak olyanok, akik ki merik mondani. Igen: Csoóri-hiány.

*

Mi az, amit meg kellene őrizni Csoóri Sándorból? A kérdőjeleket bizonyosan. Azután a világlátás árnyaltságát, a fekete és fehér ítéletek, az egyoldalú erkölcsi döntések elkerülését. A kérdésfeltevés határozott etikáját. „Mert kérdezni, rákérdezni, sőt kételkedni a legritkább esetben jelent tudatlanságot, inkább azt,

hogy a kérdező számtalan helyről várja a válaszokat. Aki kérdez, összefogásra buzdít, tanácskozássra; össze akarja kötni a múltat a jövővel, a titkot az értelemmel, épp a kiegyenesített kérdőjeleket fektetve le hídpallónak.” Nyilván nem véletlen, hogy az ókor és a XX. század kiemelkedő filozófusai – Szókratész és Heidegger – a kérdezést tartották a gondolkodás lényegének.

Természetesen meg kellene őrizni a hangot. Azt a hangot, ami legjobb írásaiból – lényéből –, különösen verseiből csendült fel. Abból a magasból, ahová csak kevesen jutnak el, ahol Beethoven *F-dúr románcának* hegedűje, annak kezdőakkordjai szólalnak meg magányosan. Magányosan és magabiztosan, hallatlan tisztasággal, az ember kimondhatatlan lényegéről beszélve, maguk mögött hagyva a föld sarát.

*

Nem a fenyők

Hullanak a diófalevelek, erjedő, jellegzetes szaguk elszáll, mintha az volna a búcsúzó fa lelke. Semmivé válik mintázatukban az öröklét, valami távoli, kozmikus szimmetria tökéletlen földi rajza. Idén lefagyott a kert. Dió nem termett, a ginkófa levelei nehezen indultak neki, pedig a növény itt van már a permorkorszak óta, 270 millió éve. Jövő tavasszal újrakezdődik minden, a maga megállíthatatlan, természetes útján.

Csoóri Sándor nem egyszer jött vissza szellemi és fizikai tetszhalálból, nem egyszer kezdett mindent egymaga, tízmillió magyar helyett. „Számolni kellett vele, ahogy egy nép lelkiismeretével, igazságérzetével és ízlésével is számolni kell.” Rejtett önarcképét verseiben ugyanúgy megtalálom, mint a teremtés remekműveiben, időfölötti rendjében.

Becsukom könyveit, egymásra rakom az asztalon. Körbetekintek a pusztulás őszi pompájában, aztán a fenyőkön áll meg a szemem. Persze, tudom Magyar Lajossal: nem a fenyők, nem a mítosz, nem a ködlő hangulat, de mielőtt vissza-indulok a házba, azért még felnézek, látom-e a tető fölött, a megszokott helyén a nappali Holdat. Nincs ott. Nem baj. Majd feljön. Várok. Pontot csak akkor teszek ennek az írásnak a végére, ha ismét megjelenik. Addig búcsút intek, fejet hajtok: Isten veled nyolcvanegyedik huszár